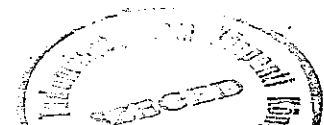

I. BEVEZETÉS. LIBERALIZMUS ÉS KONZERVATIVIZMUS

A „liberális” és a „konzervatív” fogalmának legalább három jelentésösszefüggése használatos. Jelentenek először is: egyfajta emberi természet, beállítottságot; másodsor: egy eszmei-elméleti felfogást; végül harmadszor: meghatározott politikai irányvonalat, politikai platformot.²

A *konzervatív mentalitású*, gondolkodású ember „öszönösen” vonzódik a hagyományokhoz, az állandósághoz, a maradandóhoz. Tekintélytisztelő, hirdeti a társadalmi ranglétra magasabb fokán állókkal szembeni engedelmességet. Ragaszkodik a már fennálló, kipróbált *rend*hez, s gyanakvó az annak harmóniáját megbontó újításokkal szemben. Az értelem konstrukcióival szemben az élet tapasztalatait részesíti előnyben. Szkeptikus mindenféle jobb jövőt ígérő radikalizmussal, utópiával s általában mindenféle elmélettel szemben. Nem az anyagi és szellemi javak bővítése, gyarapítása foglalkoztatja, hanem inkább a múlt tradícióinak s értékeinek a reprodukálása. Michael Oakeshott, konzervatív angol filozófus, a „konzervatív természet” lényegét abban a képességben látja, hogy valaki „az adottat fölhasználja és abban örömet lelje, ahelyett, hogy valami másra vágyakozna vagy mást ke-

resne; a képességben arra, hogy valaki a jelenben lelje örömét, a múlt vagy egy lehetséges jövő helyett”.³

A liberális beállítottságot ennek az ellenkezőjével jellemezhetjük. Nem a múlt, hanem a jövő felé fordulással, az újhoz való vonzódással, a haladásba vetett hittel. Elutasítja a nihilizmus és szkepticizmus minden formáját. Az emberi szellem, az Ész, a Ráció hatalmát hirdeti. Egy liberális alaptulajdonsága a rugalmasság, tolerancia más emberek, eszmék, nézetek, szokások és intézmények iránt. Ugyanakkor jellemző lehet rá a kritikai szellem. Ez a liberális beállítottság a felvilágosodással megszülető modern kor sajátja.

A KLASSZIKUS LIBERALIZMUS IRÁNYZATAI. RACIONALIZMUS PRO ÉS KONTRA

A liberalizmus és a konzervativizmus átfogó eszmerendszerré szerveződése a 18–19. században megy végbe. A liberalizmusé előbb, a felvilágosodás korában, a konzervativizmusé később, jórészt a felvilágosodás liberalizmusára és a francia forradalomra való reagálásként. Az előbbit szoros értékötöttségek jellemzik, az utóbbi a konzervatív beállítottság elméletté szerveződésé-
ként jön létre. A 19. században e két eszmeáramlat még jól, egyértelműen elkülöníthető: vízválasztó köztük például a francia forradalom pozitív vagy negatív megítélése.

A 18–19. századi liberalizmus eszmerendszere-
nének a középpontjában a szabadság-ethosz áll. A kor liberalizmusának antropológiai alapja az individualizmus. Az egyének szabad – azaz külső, állami korlátozás nélküli – együttműködésén alapul a társadalom, melyre – gazdaságelmélete szerint – a racionális önérdék orientálta gazdálkodó egyének társadalmi harmóniát létrehozó piaci integrációja jellemző. Ez a polgári társadalom szférája, melynek alapja a tulajdon szabadsága. Szabadság és tulajdon egymás garanciáit jelentették. A liberális politikaelmélet szabadságfogalma szerint az egyének mindaddig a mértékig élhetnek szabadságukkal, amíg mások ugyanolyan értelemben vett szabadságát nem sértik. „Az egyetlen cél, amelynek érdekében jogosan lehet egy civilizált közösség bármely tagjával szemben – akarata ellenére – erőszakot alkalmazni: mások sérelmének megakadályozása” – írja J.S. Mill „A szabadságról” című híres esszéjében.⁴ A szabadságot biztosító követelmények betartására a közhatalom, az állam ügyel. Az állam létét kizárólag ez a funkciója teszi legitimé. A „polgári állapotban” az egyén szabadságának legfenyegetőbb ellenfelévé azonban éppen az állam, a könnyen zsarnoksággá fajuló monarchia válik. A szabadság legfontosabb intézményes garanciáit a társadalomnak így éppen az állammal, illetve az uralkodóval szemben kellett kiépítenie. Ezt a célt az államhatalom korlátozá-

sa, a közhatalmak – törvényhozás, végrehajtás, bíraskodás – egymástól való elválasztása, s más intézményes biztosítékok, mint a gondolat-, a sajtó- és az egyesülési szabadság intézményeinek kialakítása szolgálták.

A liberalizmus eszmerendszerének a legfőbb értékei tehát a gazdasági, politikai és személyi szabadság, azaz: a személyi biztonság, a tulajdon biztonsága, a szellemi és gondolatszabadság, a törvény előtti egyenlőség, a tolerancia, az erőszakellenesség, valamint a területi, politikai és csoport-autonómiák biztosítása.

A 18. században kialakuló liberalizmusnak alapvetően két irányzata jött létre: a természetjogi-szerződéselméleti, majd pedig az empirista-evolucionista-történeti iskola. Ezek az irányzatok tükrözik a 18. századi politikai gondolkodás és politikaelmélet két, egymástól élesen eltérő szemléletmódját.

A 17–18. századi politikaelmélet a *természetjogi-szerződéselméleti paradigmában* mozogva jut el az abszolutizmust igazoló Hobbes-tól a liberális Locke-ig vezető fejlődés során a liberalizmus eszméihez. A szerződéselmélet megkülönbözteti a természeti és a társadalmi állapotot. Ez utóbbi létrejött a *társadalmi szerződés* eredménye, amely megteremti a természeti állapotban még elkülönült individuumokat összekapcsoló társadalmi állapotot, *azaz* az államot. Ezzel az

állampolgárrá váló egyén lemond ugyan a természeti állapotban élvezett szabadsága egy részéről, de cserébe a pusztá *birtoklás* bizonytalanságával szemben elnyeri a *tulajdon* biztonságát; az erősebb jogának, a személyes biztonság hiányának – azaz a jogtalanságnak – az állapotával szemben megteremti az állampolgárok számára egyenlő jogot, a szabadságot biztosító társadalmi állapotot.

A *törvények* uralma a *szabadság* állapotát teremti meg: „...ahol nincs törvény, ott nincs szabadság” – írja *Locke*.⁵ „A szabadság ugyanis annyi, mint mentesnek lenni attól, hogy mások korlátozzanak és erőszakot alkalmazzanak velünk szemben, ami pedig lehetetlenség ott, ahol nincs törvény; viszont a szabadság nem abban áll – figyelmeztet *Locke* –, hogy mindenkinek szabad azt csinálnia, amihez csak kedve van. (Hiszen ki lehetne szabad, ha bárki más kénye-kedve szerint parancsolgathatna neki?) Hanem abban, hogy tetszése szerint mindenkinek szabad rendelkeznie saját személyével, cselekedeteivel, birtokaival és egész vagyonával ama keretek között, amelyeket engedélyeznek a törvények, melyeknek alá van vetve, miközben nincs alávetve senki más önkényes akaratának, hanem szabadon követheti a sajátját.” Ezen törvények alól *senki* sem lehet mentes a polgári állapotban, hiszen akkor már fennáll a zsarnokság veszélye – írja *Locke* az abszolutizmust kritizálva.⁶ *Locke*

nak az alkotmányos monarchiáról vallott elképzeléseit az 1689-es Dicsőséges Forradalom utáni angol fejlődés igazolta.

Az elkülönült individuumokat összekapcsoló társadalmi szerződés, illetve az általa megteremtett állam feladata az *a priori* tételezett, ideális természetjog törvényeinek *társadalmi* törvényekké, azaz pozitív joggá való transzformálása. A természeti törvény azonban eszerint nem más, mint az Ész törvénye.⁷ Az ideális társadalmi állapotokat biztosító polgári törvények így tehát a Józan Ész segítségével megalkothatók.

Az angolszász gondolkodók mellett a szerződéselméleti-természetjogi szemléletmód *racionalizmus*a a francia felvilágosodásban teljeseedik ki. A *gondolat*, a Józan Ész felvilágosító erejébe vetett hit a racionális rendtől az emberi nyomorúság és a zsarnokság végét, a feudális kiváltságok eltörlését várta. A skála igen széles; az ideális társadalmat a felvilágosult abszolutista uralkodótól váró Helvétius-tól és Voltaire-től a Ráció és Szabadság birodalmát követelő s egy polgári liberális utópiát felállító Diderot-ig és Condorcet-ig terjed.⁸

Az *empirista-evolucionista-történeti iskola* a szerződéselméleti fikció és a racionális-ideális természetjog kritikájaként jön létre a 18. században. Legfontosabb képviselőik: B. Mandeville, Montesquieu, D. Hume, A. Smith, A. Ferguson

és E. Burke. A felvilágosodás ismeretelméleti racionalizmusával az ismeretelméleti szkepticizmust (D. Hume) és az empirizmust (Burke) állítja szembe. Bírálja az antropológiai racionalizmust. Az embert tapasztalatok és szokások által meghatározott lénynek tartva, egy *reális* – szociológiai megközelítésű, leíró jellegű – *antropológiát* (Montesquieu, Burke) állít fel. „... az értelmes lények természetüknél fogva korlátozottak” – írja Montesquieu a „Törvények szellemé”-ben. A felvilágosodás absztrakt racionalizmusát elutasítva egy fejezetcímbe így fogalmaz: „... nem kell mindent megjavítani. Hagyjatok minket olyannak, amilyenek vagyunk.”⁹ Az ember mint „hagyománykötött lény” áll a *konzervatív antropológia* középpontjában.¹⁰

Burke szerint kereshetik ugyan a francia felvilágosodás filozófusai az absztrakt, metafizikai „emberi jogokat”, ilyenek azonban nincsenek: „... ahogy a szabadságok és korlátozások időtől és körülményektől függően változnak, és végtelen számú módosulást engednek meg, úgy ezekre sem lehet absztrakt szabályt felállítani” – írja.¹¹ Az emberi jogok racionális, metafizikus koncepciójával Burke a reálisan létező, történelmileg kivívott, örökölt valódi jogokat (real rights) állítja szembe. Az angol parlament a *Petition of Rights*-ban a szabadságjogokat „nem mint absztrakt alapelveken nyugvó „emberi jogokat”, hanem mint az angol nép jogait, mint atyáiktól örökölt jogokat” követelte – írja Burke.¹²

A társadalmat a szerződéselméleti fikcióval szemben az empirista-evolucionista iskola *történeti* képződményként fogja fel, s az individuumokkal szemben kiemeli a történeti intézmények és a társadalmi csoportok, rétegek szerepét. E reális társadalomképben az individuumokat már nem pusztán az állam köti össze. (Nem véletlenül tekinti például R. Aron Montesquieu-t a szociológia első klasszikusának.)¹³

Az empirista-evolucionista iskola szerint nem érvényes a természetjog, nincsen racionálisan megközelíthető, általános és örök érvényű ideális társadalom, illetve alkotmányos-politikai berendezkedés. „Az állam felépítésének, újjáépítésének vagy megreformálásának a tudományát – minden más tapasztalati tudományhoz hasonlóan – nem lehet mint *a priori* tudást tanítani” – írja Burke.¹⁴ Montesquieu szerint: „... a természettel az a kormányzat van leginkább összhangban, amelynek sajátos rendszere legjobban megfelel ama nép természetének, amelyek számára létesítették.”¹⁵ A különböző népek szelleme, szokásai, lelkülete különböznek – mindegyiknek más és más kormányzati forma a megfelelő.

Montesquieu számára már nem az a kérdés, hogy milyen az *ideális* (ész-) állam, hanem hogy milyenek a *létező* államok, kormányformák, s milyen tényezők játszanak szerepet a különböző kormányzati típusok kialakulásában. A törvényeknek Montesquieu-nél már nem a racionális

(isteni) természeti törvényekkel kell összhangban lenniük, hanem az ország fizikai körülményeivel, a lakosok életmódjával, vallásával, erkölcsével és szokásaival.¹⁶ Erkölcsöket és szokásokat nem lehet törvényekkel megváltoztatni.¹⁷

Montesquieu azonban mégsem determinista. Marad nála tere egy jobbító szándékú törvényhozásnak és politikának – az Angliáról mintázott *mérsékelt* monarchiát tekinti a legkívánatosabb létező kormányzati formának –, de ennek szerinte sok nehézsége van. A reformálhatóság módjáról és korlátairól a következőket írja: ... ha a fejedelem nagy változásokat akar országában véghezvinni, törvényekkel kell megváltoztatni azt, amit törvények rendeltek el, és szokások segítségével kell megváltoztatni azt, amit szokások vezettek be.”¹⁸ Burke számára is az angol alkotmányos berendezkedés jelenti azt a mintát, amely a gyakorlatban is képes összehangolni a „*megőrzés*” és a „*korrekció*” elveit. „... Anglia népe jól tudja, hogy az öröklés eszméje anélkül szilárdítja meg a megőrzés és az átöröklés alapelveit, hogy kizárná a haladás elvét.” „Egy állam, ha nem rendelkezik a változáshoz szükséges eszközökkel, akkor a fennmaradásához szükséges eszközöket sem bírja” – írja.¹⁹

Montesquieu és Burke szerint a szabadság fennmaradásának garanciái Angliában nem egyszerűen, sőt nem is elsősorban az angol alkotmányban – a törvényhozó, a bírói és a végrehaj-

tó hatalom elválasztásában –, hanem e hatalmak mögött álló különböző társadalmi csoportok, rendek egymással szembeni ellensúlyozó, kiegyenlítő szerepében keresendők.²⁰ Társadalmi erők egyensúlyáról van tehát szó. A társadalom rendi szerkezete, rendi tagoltsága Montesquieu és Burke számára a felvilágosodás racionalista társadalomkritikájával ellentétben nem a társadalmi elnyomatás szimbóluma, hanem a monarchikus, illetve demokratikus zsarnokság elleni társadalmi ellensúlyok egyetlen működőképes intézményrendszere.²¹

A 18. századi filozófiában és politikaelméletben kialakult megközelítések a 19–20. században is tovább élnek. A francia felvilágosodás racionalizmusának, szerződéselméleti-természetjogi felfogásának a hagyománya a politikai demokráciát és a társadalmi egyenlőséget emeli normatív követelménnyé. A gondolat erejébe, a társadalmi-politikai viszonyok radikális átalakíthatóságába vetett hit gyakran politikai és társadalmi utópiák táptalajává válik. A Rousseau, T. Taine és W. Godwin szellemi örökségét folytató racionalista-aufklérista demokráciafelfogás a 19. század politikai gondolkodásában a liberalizmussal is szembekerül. Az angolszász empirista-evolucionista szemlélet viszont a szabadság, az autonómiák és az alkotmányosság biztosítékait és kiterjesztésük lehetőségeit keresi a történelmileg

örökölt szokások, normák és intézmények által behatárolt társadalmi viszonyok között.

A 19. századi Nyugat-Európában a liberalizmusnak három nagy áramlata bontakozik ki. Az egyik irányzat a gazdasági és politikai liberalizmust először összekapcsoló angolszász utilitarizmus. Képviselői – J. Bentham, James Mill, John Stuart Mill – az individualizmus talaján állnak: a társadalmat (illetve az államot) az egyének puszta összességének tekintik, és ilyen értelemben alkalmazták a „közjó” kategóriáját. A közjót, azaz a társadalom tagjainak összessége számára elérhető maximális összhasznosságot a gazdaságban az önérdéküket követő individuumokat a „láthatatlan kéz” által irányított piaci mechanizmus, a politikában pedig az egyéni akaratoikat kifejező szavazatokat aggregáló parlamentáris demokrácia teremti meg. (Az általános választójogot a társadalom kulturális fejlődésének függvényében tartják megvalósíthatónak.)

A liberalizmus második nagy 19. századi áramlatát a szűk értelemben vett gazdasági liberalizmus, a Cobden és Bright által képviselt manchesterizmus alkotja.²²

A liberalizmus harmadik áramlata a 18. századi empirista-evolucionista iskola tovább élő hagyománya. Montesquieu és Burke szellemi örököse Angliában Lord Acton, Franciaországban Benjamin Constant, Alexis de Tocqueville és F.P. Guizot. (E hagyomány kiemelkedő hazai

képviselője Eötvös József.) A politikai gondolkodásnak ez a hagyománya *antropológiai konzervativizmusából* (vagyis nem idealizált, hanem „reális” antropológiájából) és *evolucionista történetfelfogásából* következően a forradalmakkal szemben az alkotmányos reformok híve, s *politikai liberalizmusából* következően az abszolút monarchia, illetve a népszuverenitás elvén alapuló demokrácia zsarnokságával egyaránt szemben áll. (Nemcsak az uralkodó, illetve egy kisebbség válhat zsarnokká a többség s az egyesek számára, de a többség is elnyomást gyakorolhat – demokratikusan, a többségi elv alapján – az egyén, illetve a kisebbség felett.)

A 19. századi liberalizmus fő problémája az egyéni és politikai szabadság, az alkotmányos liberalizmus (alkotmányos monarchia) és a politikai demokrácia összeegyeztethetőségének a kérdése. Ezt a dilemmát jelzik Tocqueville sorai: „Utálatosnak és istentelennek tartom azt a tételt, mely szerint a kormányzás dolgában egy nép többsége *mindent* megtehet; ugyanakkor minden hatalmat a többség akaratából eredeztetek.”²³ A demokratikus választójogi mozgalmakkal szemben azonban a liberalizmus a 19. század során politikai és elméleti szintéren egyaránt defenzívába szorul.

A. de Tocqueville és J.S. Mill már a század közepén felhívja a figyelmet a plebiszciter (népszavazásos) demokrácia és a vele együtt járó tár-

sadalmi konformizmus veszélyeire. A demokratikus társadalomban ugyanis: „Majd minden szélsőség megenyhül és letompul; majd minden kiemelkedő dolog eltűnik, hogy helyet adjon valami közepszerűnek.” A „hatalmak közt legelsőnek és legellenállhatatlanabbnak egyre inkább a közvélemény tűnik” – írja Tocqueville.²⁴ Az egyéni szabadságot és a személyiség autonómiáját óvják a közvélemény közepszerűségének és konformitásának félelmetes erejétől: „'a többség zsarnoksága' azon legfőbb rosszak egyike lett, melyekkel szemben a társadalomnak okvetlenül védekeznie kell” – írja Mill –, ugyanis az „sokkal félelmetesebb társadalmi zsarnokságot gyakorol, mint a politikai elnyomás bármely más formája . . . mivel jóval mélyebben hatol az élet részleteibe, s magát a lelket igázza le.”²⁵ Mill a közvélemény e konformizmusával és konzervativizmusával szemben a gondolat- és sajtószabadságban keresi az *egyén és a kisebbségek szabadságának és autonómiájának a garanciáit*. Tocqueville a *mindenkori kisebbségekkel szembeni tolerancia elvét* hangsúlyozza.

A közvélemény konformitása mellett a *mindenható, az állampolgárok felett „atyáskodó” állam kialakulása a modern demokrácia másik nagy veszedelemé*. E veszélyek hangsúlyozásával Tocqueville sok tekintetben megelőlegezi a 20. század első fele konzervatív liberalizmusának *tömegtársadalom-ellenes érvrendszerét*.

A RESTAURÁCIÓ
KLASSZIKUS KONZERVATIVIZMUSÁTÓL
A SZÁZÉVFORDULÓ ÚJKONZERVATIVIZMUSÁIG.
AZ ÚJKONZERVATIVIZMUS IRÁNYZATAI

A *konzervativizmus eszmerendszere* csak igen ritkán termel ki igazi, zárt társadalomelméletet. Ez következménye az alapvetően elméletellenes prakticista konzervatív mentalitásnak. Általánosságban mégis jellemzőnek mondható a patriarchális-tradicionális múltat modelláló – a 19. századi konzervativizmusban kialakult – organikus társadalomkép, amely szerint a társadalom alapegységeit adó csoportok, közösségek – az autoritás és a szolidaritás által összekapcsoltan – egy meghatározott hierarchikus rendbe szerveződnek. (Ez gyakran egy kaszt- vagy rendi jellegű elitizmussal párosul.) A hierarchia gyökereit a történeti múltban kialakult rendiség adja, ami a szintén tradicionális eredetű közösségeket összefogó szolidaritás eszméjével együtt gyakran torkollik miszticizmusba (paraszt-mítosz, faji mítosz stb.).²⁶ Mindez a konzervatív mentalitás erős moralitásával itatódik át. Gazdasági kérdések, illetve a gazdaságelmélet iránt a konzervatív elmélet, eszmerendszer mindig igen csekély affinitást mutatott (a konzervatív, például agrárius politikai gyakorlat már nagyobb), és inkább súlyoz a politikára – a társadalom politikai szerveződésére vagy éppenséggel „megszervezésére”.

A liberális és konzervatív érték- és eszmerendszer, beállítódottság különböző történeti-politikai szituációkban eltérő *politikai irányvonalat* termel ki magából, melyek egymásra is hatással vannak, s nagyobb történeti korszakváltásokkal és az általuk kiváltott elméleti politikai reflexiókkal együtt a liberalizmus és konzervativizmus lényeges formaváltozásait hozzák magukkal.

A 18–19. századi liberalizmusra (*óliberalizmus*) a francia forradalom utáni restaurációs időszakban válaszképpen kialakuló konzervativizmus (*ókonzervativizmus*) feudális-rendi, legitimista-monarchikus jellegű – alapvetően antiliberális. A század közepétől viszont a korszak forradalmi reményeinek és a feudális restauráció esélyeinek együttes szétolvadása a *politikában* egy enyhe liberális-konzervatív közeledés alapjait teremti meg. A közeledés kétoldalú. Az egyik oldalról jelenti az ókonzervativizmus konzervatív liberalizmussá szelídülését: a „fontolva haladás” konzervatív programja már nem akar mást, mint amit a liberálisok, csak *lassabban*. A századeleji ókonzervativizmus visszaszorulóban. A másik oldalról: míg a liberalizmus gazdasági programja a manchesteri iskola szabadkereskedelmi irányzata révén még mindig offenzív, addig *politikai* vonalában – a politikai demokrácia kiterjesztését szorgalmazó törekvésekkel szemben – a *politikai konzervativizmus bizonyos jegyeit is magára ölti*.

A 19. század utolsó harmadának, a 20. század elejének fő gazdasági-társadalmi folyamata az európai *kontinensen* az iparosodás rohamos kiterjedése, az üzemszerű termelés kialakulása, amely rombolta a tradicionális falusi agrárnépesség és a kézműves kisipar létfeltételeit, hagyományos életmódját. A piaci- és pénzgazdaság mindenhova behatol, hatása alól már semmilyen társadalmi réteg sem tudja kivonni magát. A 19. század második felének gazdasági liberalizmusával szemben – amely társadalmi téren az ipari tőke megerősödésével jár – védekező oppozícióba szorul az agrárius nagybirtok, mely az egész agrárszektor gazdasági és az egész (birtokosi és paraszti) agrártársadalom egzisztenciális-politikai érdekeit, tradicionális léthelyzetét látja – joggal – fenyegetettnek.

Az ipari fejlődés által életre hívott másik, a gazdasági liberalizmust opponáló társadalmi erő a szociáldemokrata munkásság, melynek szociális és politikai követelései szintén defenzívába szorítják a liberalizmus politikai erőit (a nagytőkét és a polgárságot). A korszak politikai törésvonalának innenső oldalán – a liberalizmussal szemben – azonban elsősorban mégis a szociális problémát az agrárius érdekeken túl a keresztény-szocializmusban vagy az etatista lépcsőre fellépő bismarcki szociális császárság ideológiájában megfogalmazó újkonzervativizmus áll.

Míg a századelő ókonzervativizmusa a feudá-

lis abszolút monarchia visszaállításának, a restaurációnak az ideológiája, s mint ilyen, a kibontakozó polgári fejlődés egészét elveti, a század utolsó harmadában kialakuló újkonzervativizmus már nem akarja visszaforgatni a polgári fejlődés menetét, hanem, éppen annak kibontakozása során kialakuló társadalmi problémákra reagálva, a fejlődés irányát kívánja megváltoztatni.

A korszak társadalmi folyamataival, feszültségeivel szemben tehetetlenül álló óliberalizmus kritikája mellett – melyben az újkonzervativizmus és a szociáldemokrácia érdekes módon egy platformra kerül – az újkonzervativizmus egy koherens társadalom- és politikaelméletet teremt. Ebben az antropológiai individualizmussal szemben a közösségeket, a kollektívumot tartja a társadalom alapjának. A társadalom a „homo oeconomicus”-ok szabadversenyos piacon történő – gazdasági létbizonytalanságot teremtő és válságokat előidéző – együttműködésével szemben az újkonzervatív társadalommodellben – mely a tradicionális közösségek helyett egyre inkább a foglalkozási ágak és szakmák hierarchikusan megszervezett (érdekképviseleti) szervezeteire épül – szociális érzékkel és a szolidaritás érzésével áthatva organikus egységet alkot. A hierarchikusan felépülő társadalom, valamint a család, nemzet, haza és vallás programja képes a harmónia megőrzésére. (A társadalmi hierar-

chia, harmónia és nemzeti egységteremtés elméleti alapja a konvencionális, mely az elemi magatartási normák evidenciáit ülteti át átfogó, makrotársadalmi szervezetekre.²⁷ Így ezek alapjait a falusi mikroközösségek és a patriarchális vidéki élet harmóniája és tekintélyelvűsége adja.) A parasztság vagy/és az arisztokrácia csoporttulajdonosságainak a politikai mítoszteremtés eszközeivel való nemzetkarakterre „varázslása” ilyen módon nemzeti egységet teremt.

Az újkonzervativizmus elsőként kialakuló irányzata agrárius jellegű. Az agrárius újkonzervativizmus patriarchális tradicionalizmusa a gazdasági liberalizmus által leginkább fenyegetett agrártársadalom, a nagybirtok és a parasztság védelmét célozza, melyet intézményes oldalon agrárius gazdasági érdekképviseleti intézmények, szövetségek, szövetkezetek létrehozásával kísérelnek meg érvényesíteni. A konzervativizmus a liberalizmusnál érzékenyebb a szociális kérdésre, előbb képes a szociális eszmét magába integrálni s a szociáldemokrata mozgalmak mintájára modern politikai tömegpártokat létrehozni.

Az agrártársadalomhoz kapcsolódó gazdasági érdekvédelmi szerveződésről a hangsúly fokozatosan az egész társadalomnak a hivatásrendi alapon történő, egyre etatistább „megszervezésére” kerül. A újkonzervativizmus ezen második, már a századvégtől felleépő etatista-korporatív irányzata a szociálpolitika, a kötött gazdál-

kodás híve, a piac elvével a szervezés elvét állítja szembe. E bürokratikus gazdaságszervezés nem profitra, hanem „effektivitásra” orientált. Az állami eszközöket középpontba állító irányzat társadalmi bázisa már nem az agrárius nagybirtok, hanem a középosztálybeli bürokrácia.²⁸

A századvég, századforduló újkonzervativizmusának harmadik irányzata már a nagyburzsoázia és a nagybirtok szövetségére épül. A későn iparosodó országok gyors tőkefelhalmozásában és külső expanzióban érdekelt imperialista nagyburzsoáziája számára az újkonzervativizmus konvencionálizmusa által teremtett harmonikus társadalomkép, a falu patriarchális idilljének átvitele a gyárra,²⁹ a nemzetkarakterológiával alátámasztott nacionalizmus olyan ideológiát teremtett, amely adekvát volt a századforduló után a nemzetállamok kiéleződő imperialista versenyéhez.

Az egyre jobban radikalizálódó újkonzervatív szellemiség szerint a liberalizmus „nem tudott az anyagi ellátás részleges megoldásán kívül egységes közszellemet, morális tömegkultúrát teremteni . . . A tényleges kaotikus verseny szétbontott helyi hatásokban gazdag kisközösségi és régi korporációformákat az egyenlőség és szabadság nevében . . . a társadalom laza szövete egyre szertefoszlóbb lett . . . S az eredmény? Mindenütt előtérbe kellett jutnia az államnak, minél inkább atomizálódott a társadalom. . .” „Hiány-

zik itt is a társadalom függőleges tagozódásának elvi átgondolása; pozícióérzés, hivatásérzés és szolidaritásérzés mint az előbbi kifolyása a múlt idők ködös fogalmainak bélyegeztettek... A fejlődés *igazi* útját mindenekelőtt *szervezett elit* alakításában látom...³⁰ – szól az újkonzervatív szélsőjobboldali érvelés a 30-as évek elején. A konzervativizmus liberalizmuskritikája egy pragmatikus újkonzervativizmusba, a szélsőjobboldal irányába fordul. Az újkonzervativizmus két háború közötti korporatív-etatista vonulata már a *szélsőjobboldali* és fasiszta mozgalmak sajátja, amely nemcsak a gazdasági, de a *politikai* liberalizmust is elutasítja.

A szélsőjobboldal korporatizmusa már fél-állami hivatásrendi szervezetekbe való kötelező jellegű besorolást jelent, ami a kötött gazdálkodás rendszerét és a totálissá váló politikai államnak való alávetést egyaránt szolgálta. „A korporációk – szögezi le az 1927-es olasz 'Munka Alkotmánya' – a termelő tényezők (értsd: munkaadók és munkavállalók – K.A.) *egységes szervezetét* alkotják, és érdekeiknek összességét képviselik. Ezen érdekek tökéletes képviselője érdekében, és mert a termelés érdekei nemzeti érdekek, az állam a korporációkat saját szervezeteinek ismeri el.”³¹

A „liberalizmus csillaga széles e világon letűnt, s elvesztette régi varázserejét” – kezdi a liberaliz-

mus helyzetéről szóló előadását a Társadalomtudományi Társaságban Gratz Gusztáv, 1904-ben.³² Horváth Barna három évtizeddel később a következőképpen magyarázza a klasszikus liberalizmus hanyatlását: „A liberalizmus fő hibája, hogy következtelen alkalmazásával kompromittálta helyes alapelvét: a szabadságot. A tekintély elvén nyugvó társadalmi rend elleni... tiltakozásként születvén, dogmává merevítette a szabadságnak azt a... negatív fogalmazását, melynek azután csődöt kellett mondania egy későbbi történelmi környezetben, amely az előbbitől lényeges pontokban különbözött... A liberalizmus nem vett tudomást arról, hogy a *szabadság* konkrét fogalmazása nem maradhat tartalmilag ugyanaz a társadalom rohamos fejlődése közben.”³³ A liberalizmus eszmerendszere az európai kontinens *elsősorban középső és déli területein az 1910-es évektől kezdve szinte teljesen eltűnt a politikai ideológiák térképéről.*

Az etatista korporatizmus kialakulásának a két háború közötti időszakával egy időben *csak egy másik régióban, az angolszász világban és Észak-Európában képes a liberalizmus a megújulásra.* Ennek szellemi-politikai előzményei a múltszázad-vég, a századforduló időszakáig nyúlnak vissza, amikor is a *liberalizmus egyes áramlatai megkezdik a demokratikus és szociális eszmék magukba szívását, miközben az ortodox, politi-*

kai demokrácia-ellenes liberalizmus eszmei és politikai elsorvadása itt is végbemegy. A „jövő liberalizmusa vagy szociális liberalizmus lesz, vagy elpusztul” – állítja Gratz Gusztáv korábban említett, 1904-es előadásában, majd hozzáteszi: „a szabadság korábbi negatív értelmezését *pozitív* tartalommal kell megtölteni.” S valóban: Angliában már a múltszázad-vég utilitarista örökségére építő „progresszív liberalizmus” magába integrálja mind a demokratikus (általános választójog), mind pedig a szociális (általános társadalombiztosítás, államilag garantált létbiztonság) eszméket és politikai követeléseket.

Már a 19. századi utilitarizmus – Bentham és J. S. Mill – „közjó”-ról vallott felfogása teret ad a szociális célzatú, illetve a „közjó” érdekében történő állami beavatkozás számára s a gazdasági szabadság bizonyos korlátozására. Sőt, J. S. Mill a korabeli szocializmus mérsékeltebb, nem diktatórikus formái iránt – fourier-izmus, owenizmus – is érdeklődést mutat.³⁴ Az oxfordi liberális radikalizmus képviselői – így T. H. Green a század végén, majd L. T. Hobhouse a századforduló után – viszont már az állam aktív társadalomformáló és nevelő szerepét, valamint azt a jogát hangsúlyozzák, hogy beavatkozzon a magánszerződések mindaddig érintetlen s érintetlenné hitt világába.³⁵

Az 1929–33-as világgazdasági válságra reagáló keynesi gazdaságelmélet és a szociális célza-

tú Beveridge-terv magába integrálásával lesz ez a megújulás teljes, olyannyira, hogy a fasizmus és szövetségeseinek második világháborús veresége után ez a demokratikus és szociális liberalizmus válik a nyugati világ fejlődésének szellemi-politikai keretévé, melyben az 50–60-as évek nagy gazdasági prosperitása a jóléti állam kialakulását eredményezi.